

УДК 342.71
МРНТИ 10.15.01

Бирманова Ақсұңқар Исланбековқызы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының PhD, қауымдастырылған профессор, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шулкинбаева Зауре Дүйсембековна

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Заң факультетінің 3 курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖАСӨСПІРІМДЕР ЖАСАҒАН ҚЫЛЫМЫСТАР: ЖАУАПКЕРШІЛІК ПЕН АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ

Бұл ғылыми мақалада жасөспірімдер жасаған қылмыстардың себептері, құқықтық жауапкершілік мәселелері, баланы қылмысқа итермелейтін басты мәселелер және алдын алу шаралары жан-жақты қарастырылған. Автор қылмыстық әрекетке итермелейтін себептерді, әлеуметтік, отбасылық, психологиялық және экономикалық факторларды саралай отырып, олардың қоғамға тигізетін әсерін көрсетеді. Мақалада жасөспірімдердің құқықтық жауапкершілік шегі заң мен жаза түрлерінің ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар, қылмыстың алдын алуға бағытталған нақты ұсыныстар – отбасылық тәрбиені күшейту, білім беру жүйесін жетілдіру, жастардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру және құқықтық сауаттылықты арттыру мәселелері ұсынылады. Одан бөлек қазіргі ата-ана мен баланың ортасындағы көптеп кездесіп жатқан мәселелердің негізі баяндалған. Баланың қоршаған ортасы мен ата-анасының жасап жатқан қателіктері мен олардың зардаптары баяндалған. Бұл зерттеу жасөспірімдердің қоғамға қайта бейімделуіне барынша ықпал ететін тиімді жолдарды қарастырып көрсету арқылы практикалық мәнге ие. Сонымен қоса қазіргі жастар арасындағы кәмелет жасқа толмаған балалар мен жасөспірімдер жасаған қылмыстар жайында жалпы статистика қарастырылған.

Тірек сөздер: Қылмыстық жауапкершілік, қылмыстық жауаптылық, жасөспірімдер, ата-ана, жаза

Жасөспірім кезең- дегеніміз баланың тұлғалық даму кезеңі, 12 мен 16 жас аралығындағы жас мөлшері болып табылады. Бұл кезеңде баланың психикалық жетілуі, мінез-құлық өзгерістері, жыныстық жетілу т.б. өзгерістер болады. Аталған жас мөлшерінде балада өтпелі кезең, тұлғалық қалыптасу уақыты болады. Баланың бұл жас мөлшер аралығында психикалық ойлау жүйесі тұрақтала бастайды. Бұл жас шамасында баланың қоршаған ортаға деген ойы қалыптасып, тұлға ретінде дами бастайды. Және тек қана психологиялық жағынан ғана дами қоймай балада дене бітімінің, бет пішімінің өзгерулері серілді физикалық өзгерістерде болады. Жалпы айтатын болсақ жасөспірім кезінде балаға барлық жағдайлар әсер етуі мүмкін оның тұлға болып қалыптасуына. Мысал ретінде айтатын болсақ баланың араласатын ортасы, оқу орны, мұғалімдермен байланысы, ата-ананың баланың өмірінде жұмыс жасауы т.б. жағдайлар. Осы аталған орталардың кей жағдайларда балаға бұрыс әсер етіп, баланың тағдырын бұзуы мүмкін. Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың өсуіне көп жағдайларда ата-аналардың баланы қараусыз қалдыруы, компьютерлік ойындарға әуестенуі, құқықтық сауаттылықтың төмен болуы және жасөспірімдерде қазіргі таңда бос уақытты пайдалы жұмыстарға ұйымдастырудың болмауы себеп болып тұр. Қазіргі таңда жасөспірімдердің арасында алкогольді ішімдіктерді, темекі өнімдерін өткізу, заңды өкілдерінің еріп жүруінсіз түнгі уақытта ойын-сауық мекелерінде және тұрғын үй-жайлардан тыс жерде болу жағдайлары көптеп кездеседі. Жасөспірімдер арасында қылмыстық істердің көбею себептері: көп жағдайларда отбасындағы ақау тәрбие, отбасындағы материалдық әл-ауқаты, жұмыссыздық, баланың бос уақытының шамадан тыс көп болуы, ата-ана тарапынан бақылаусыз қалуы, мінез-құлықтың

ауытқушылығы, рухани құлазу жағдайлары көп әсерін тигізіп жатады [3].

Жоғарыда айтыла кеткен жағдайлар қазіргі жасөспірімдерге кері әсерін тигізеді дегенімен де көп жағдайларда ең бірінші орында ол ата-ананың тәрбиесі балаға үлкен әсер етеді. Тәрбие тал бесіктен демекші баланың тәрбиесіне қарап үйіндегі ата-анасының қандай тұлға екенін білуге де болады. Көп жасөспірімдердің ата-аналары баланың киім-кешегін, тамағын тауып бердім, тәрбиесімен мектебі не болмаса балабақшасы айналыссын деген ұстанымда. Ұстаз – екінші анамыз деп отбасындағы баланың тәрбиесі өз ата-анасына емес сырттағы ұстаздарға барлық жауапкершілікті іліп қойып жүрген қазіргі ата-аналар қаншама. Менің ойымша мына фактіні есте сақтауымыз қажет, қазіргі ата-аналардың басым көпшілігі өздері бала кезінде көп қиындықтармен тұспа-тұс келген ұрпақ. Яғни тәуелсіздік алған жылдары балаларын асыраймын деп күнкөрістің қамымен жүріп тәрбие жағы ақсап жатты. Сол уақытта жасалған бұл қателік – бүгінгі күннің жемісі деп ойлаймын. Балалар арасында қылмыстың көбеюі, қазіргі жас балалардың қатігез болып кетенінің себебінің бірі осы.

Жасөспірімдерді дұрыс саналы тұлға болуын қалайтын болсақ ең бірінші баланың отбасындағы тәрбиесінен бастауы керек деп ойлаймын. Ата-ананың баламен тығыс және жиі жұмыс жасауы, ата-аналар жиналыстарына тек қана ата-ана емес полиция мамандары да қатысуы керек. Олар қылмыстың соңы не болып бітетінін, білмей қылмыс жасау қылмыстық жауапкершіліктен босатылмайтынын түсіндіруі қажет. Тергеу амалдары мен кез-келген қылмыс түрінің соңы неге апаратынын ашық айтып және оны қазіргі жастарға түсіндіру қажет. Осы бала тәрбиесі жайында педагогтардың көпшілігі жастар мәселесін шешуде дәстүрлі әдістерден гөрі, тың тәсілдер нәтижесін береді деген. Мысал ретінде айтатын болсақ осы уақытқа дейін ата-анаға баласымен үлкендерше сөйлесу туралы кеңестер айтылып келді, алайда бұл әдістен шығып жатқан нәтиже де аз. Сол себепті бұл жүйені өзгертіп, жастармен өз тілінде сөйлесу әдісін қолға алу қажет деп ойлаймын. Және айтыла кететін тағы бір мәселе қазіргі жастардың заңнан алыс болуы, өз құқығына келетін болсақ: өмір сүру, денсаулық сақтау, демалу, білім алу, жеке меншік құқығы, жеке бас бостандығы, әркімнің жеке өміріне қол сұғылмаушылық, отбасында өмір сүру және т.б. қазіргі жастар ғана емес ересек адамдардың өзі де құқықтар мен міндеттерге келетін болсақ тек осы жоғарыда айтылған құқықтарды ғана біледі. Айта кететін тағы бір нәрсе ол-«Тұлғаның заңды білмей құқық бұзушылық жасауы, оны құқықтық жауапкершіліктен босатпайды деп айтқым келеді».

Адам баласында құқықтық тәрбие мен құқықтық жігерлі сана алдымен отбасынан басталады. Бүгінгі таңда қоғамды дамыту үшін әрқайсысымыз құқықтық заңға құрметпен қарап, өз бойымызға құқықтық сана мен жігерді шыңдауымыз керектігін өмір көрсетіп ортыр емеспе. Жоғарыда аталған қылмыс түрлерін болдырмау, оның алдын алу үшін құқықтық насихатты күшейтіп, құқықтық тәрбиені одан әрі жетілдіруіміз қажет деп ойлаймын [1].

ҚР-ның қылмыстық кодексінде кәмелеттік жасқа толмаған тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы мен жазасының ерекшеліктері бекітілген, кәмелетке толмағандар қылмыстылығының, оның негізгі сипаттамаларын, 18 жасқа дейінгі тұлғаларды қылмыс жасауға итермелейтін себептер мен шарттарын, олардың алдын-алу шараларын дайындау криминологиялық тұрғыда зерттеуге мүмкіндік ғана тудырмайды, сондай-ақ қажет етеді. Қазіргі таңда кәмелеттік жасқа толмаған балалардың қылмыстары күрт көбеюде мысал ретінде айтатын болсақ; Жасөспірімдер арасында қылмыстардың бұрын негізінен үлкендерге тиесілі түрлері таралып бара жатыр: қару немесе есірткі саудасы; притон ұстаушылық немесе жеңгетайлық; кәсіпкерлер мен шетелдіктерді тонау, шабуыл жасау; азаматтардың өмірі мен денсаулығын қорлау, басқа да аяусыз тәсілдерді қолдану арқылы қол сұғушылық; жалған ақша жасау не оларды өткізу; валюта және бағалы қағаздармен алаяқтық әрекеттер жасау; ұрланғанды сату; өз орталарында рәкетерлықты жүргізу; дефицит тауарларды күш көрсетіп қайта бөлуге қатысу т.б [3].

Кәмелетке толмаған қылмыстардың тұлғалық сипаттамасын зерттей отырып, криминологтар кәмелетке толмаған қылмыскерлер арасында ұл балалардың саны қыз балалардың санына қарғанда басымырақ екенін атап көрсетеді. Көптеген жылдар бойы криминологтар кәмелетке толмағандардың шұғылданатын ісінің түріне байланысты кәмелетке толмағандардың контингенттерінің қылмыстық белсенділігін тіркеген.

Криминологиялық тұрғыдан алғанда әр түрлі топ пен контингенттердің жақындасуы негізінен қылмыстың жасалу санының қарқынды өсуі есебінен болатындығы маңызды дерек болып табылады. Тұрақты кіріс көзі жоқ, жұмыс жасамайтын және оқымайтын жасөспірімдер криминалды белсендірек болып саналады. Олардың ортасында құмар ойындар, ішімдік, қоғамдық тәртіп нормаларына бағынбаушылықты көрсету, басқаша өмір сүретін және тәне тәрбиелі жасөспірімдер тобына деген кекшілдік жоғары бағаға ие [3].

Қылмыс жасаған жасөспірімдердің эмоционалды ерікті ортасында әдетте ұялу сезімінің төмендігі, басқалардың уайымына немқұрайлы қарау, өзін-өзі ұстамау, жалғандық, өзін-өзі жоғары бағалау байқалады. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, кәмелетке толмаған жас қылмыскер – бұл қоғамға қарсы әрекеттердің тұрақты стереотиптеріне, әдеттеріне ие тұлға. Көп жағдайларда жасөспірімдердің қылмысқа баруының екі фактор бар; біріншісі ата-ананың қарауынан тыс қалған кезде, екіншісі оның ортасы. Қоғамда жасөспірімдерге қарсы қылмыстардың көбеюі азаматтардың адамгершіліктік құндылықтарының жоғалтуын көрсетеді. Әсіресе, отбасында балалар мен жасөспірімдердің арасындағы қатынас айтарлықтай жағымсыз болады. Себебі отбасында балаға көңіл бөлетін адамның болмауы. Отбасында оның мүшелеріне қатысты қаталдық пен аяусыздықтың нысандарының түр-түрі жиі орын алуда. Оған балағаттау, кемсіту, соғу, құқыққа қайшы әрекетке риясыз көндіру жатады. Балаларды дұрыс тәрбиелеу олардың адамдық қасиетін кемсіту, психикалық және физикалық күш көрсету көбіне жанұяда орын алып жатады, сондай-ақ мектепке дейінгі мекемелерде, оқу орындарында, балалар үйінде арнайы оқу тәрбиелеу мекемелерінде де көрініс табады. Осыған сәйкес жыл сайын аяусыздықтан қорғанып шамамен екі мың бала және жасөспірім өзін-өзі өлтіруге барады, елу мың үйлерінен, алты мың балалар үйінен қашады [5.,352 б].

Кәмелетке толмағандарға қатысты күш көрсетушілік қол сұғушылықтың ерекше тобына жыныстық күш көрсету жатады. Қазіргі кезде жасөспірімдерді өлтірумен, өлтіремін деп қорқытумен, аса ауыр дене жарақаттарымен, қорлаумен, балаларды ұрлаумен және басқа да жыныстық сипаттағы әрекеттер мен зорлау жиі кездесуде. Кейбір жағдайларда жоғарыда аталған жағдайларды бала өз көзімен көрген соң немесе үйдегі ата-ананың бала алдында дистанция сақтамау салдарынан болып жатады. Қазіргі өсіп келе жатқан жас буынның қатыгез болып, үнемі ашулану, сабырсыздық салдарына осы жағдайлар тікелей әсер етіп жатады. Әсіресе енді ғана үлкен өмірге қадам басып жатқан жасөспірімдер үшін. Жасөспірімдерге қатысты қылмыс жасайтын тұлғалардың сипаттамасы; психологиялық, интеллектуалды, физикалық, психикалық, тәжірибиелік дамуында көптеген ауытқулар болады. Оларға жалпы алғанда келесі белгілер тән:

- а) жалпы қабалданған тәртіп нормаларына бағынбауды жария түрде көрсету;
- б) ішімдікке, есірткіге құмарлылығы;
- в) қайыршылық, еңбек етуден қашу;
- г) жыныстық тізгінделмегендік, жыныстық ауытқулар;
- д) ашулық, кекшілдік, аусыздық, күш көрсетудің жүйелі түрде көрінуі;
- е) себепсіз ұрысу;
- е) таныстары мен туыстарына қатысты кекшілдікті дәріптеу [5.,352 б].

2024 жылғы қаңтарда ҚР-да 12-29 жас аралығындағы 1,6 мың адам қылмыстық құқық бұзушылық жасады-бұл өткен жылмен салыстырғанда 6,7% - ға аз. Олардың ішінде 19 адам 14-15 жаста, 101 адам 16-17 жаста, 349 адам 18-20 жаста, 1,1 мың адам 21-29 жаста болды, деп хабарлайды ranking.kz.

Оның ішінде 226 адам теріс қылық жасады, 1,4 мың адам қылмыс жасады, оның ішінде 267 адам ауырлығы аз құқық бұзушылық жасады, 577 адам - ауырлығы орташа, 441 адам - ауыр, 73 адам - аса ауыр.

2023 жылдың ұқсас кезеңінде 12-29 жас аралығындағы 1,7 мың адам қылмыстық құқық бұзушылық жасады, оған қоса жылына 25,1%.

Көбінесе жастар "Ұрлық" бабы бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтар жасады: 514 адам - өткен жылмен салыстырғанда 8,5% - ға аз [4.,231 б].

Құқықбұзушылықтар тығыз қоныстанған аймақтарда жасалған.Көбінесе:

- Астана (207 адам, минус 3,7%),
- Алматы облысы (103 адам, минус 8,8%),
- Шымкент (93 адам)
- Түркістан облысы (86 адам) [4.,230 б].

Қылмыстық құқық бұзушылық жасалған уақытта он алты жасқа толған адам ҚК-нің 15-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыстық жауаптылыққа жатады. Адамның қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін жасын анықтаудың негізі кәмелетке толмағанның сана-сезім деңгейі, не болып жатқанын түсіну және соған сәйкес мағыналы әрекет ету қабілеті болып табылады. Сондықтан мұндай қабілеті жоқ жас балалар қылмыстық құқық бұзушылықтардың субъектілері ретінде танылмайды. Тәрбие мен өмірлік бақылаулардың нәтижесінде бірте-бірте қауіпті сезіну қабілетінің мінез-құлық қалыптасады [3].

Кейбір әрекеттердің қауіптілігі жасөспірімге бала кезінен ата-аналары, тәрбиешілері және басқа да ересектер үйреткен кезде айқын пайда болады: бейтаныс адамды алмаңыз, мылжыңнан атпаңыз, адамдарға тас, таяқ, басқа да ауыр заттарды лақтырмаңыз, отпен абай болыңыз және т.б. Пайдалы кеңестер, ұсыныстар ерте жастан өмірге, басқа адамның денсаулығына, біреудің мүлкіне, әлеуметтік тәртіпке қол сұғу қаупін түсінуге көмектеседі. Белгілі бір жасы жасөспірімнің қазірдің өзінде жинақталады, өмірлік тәжірибесі, қабілеті пайда болады сезініп, өз іс-әрекеттері және немесе одан кем дұрыс нұсқаларын таңдау өз мінез-құлық. Он төрт жасында қылмыс жасаған адамдар ҚК-нің 15-бабының 2-бөлігінде көрсетілген қылмыстар үшін ғана қылмыстық жауаптылыққа жатады. Кейбір заңгерлердің арасында 14 жастан бастап қылмыстық жауапкершілік ең ауыр қылмыстар үшін заңда белгіленген деген пікір бар, оны бірнеше негіздер бойынша келісуге болмайды. 14 жастан бастап бірқатар қылмыстар үшін жауапкершілікті белгілеу қылмыстық заңның шамадан тыс қатаңдығының көрінісі емес, әсіресе гуманизм принципіне сүйене отырып, маңызды әлеуметтік негіздердің ертерек танылуына және оларды қорғауды күшейту қажеттілігіне байланысты заң жасөспірімдерді қылмыстық жауапкершілікке тартылу және жаза тағайындау кезінде неғұрлым жеңіл көзқарасты қамтамасыз етеді. Әр түрлі зерттеулердің мәліметтеріне сүйене отырып, заңгерлер мен психологтар 14 жастан 16 жасқа дейінгі кезең кез-келген адамның жетілуінің белгілі бір физиологиялық кезеңі деп санайды және 14 жасында ол қорытынды жасай алады және өзінің мінез-құлқын басқара алады [3].

Қылмыстық жауаптылықтың жалпы жасын 16 жастан бастап белгілеу нақ осы жастан бастап ҚК-нің 15-бабының 2-бөлігінде аталмаған кез келген қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылық басталатынын білдірмейді. ҚР ҚК-де субъектінің ерекше белгілеріне немесе объективті жағының ерекшеліктеріне байланысты тек кәмелетке толған адамдар ғана жүзеге асыра алатын қылмыстық құқық бұзушылықтар бар. Кейде бұл қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің нормасында тікелей айтылады. Мысалы, Қылмыстық Кодекстің 132-бабында кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тартқаны үшін 18 жасқа толған адам ғана жауапқа тартылуы мүмкін. ҚК-нің 139-бабында кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалардың өздерінің еңбекке жарамсыз ата-анасын күтіп-бағуға сот шешімі бойынша қаражат төлеу жөніндегі міндеттерін үш айдан астам орындамағаны үшін жауапкершілігі белгіленген [6].

ҚР ҚК-ін басқа елдердің заңдары мен салыстыратын болсақ; Египетте, Иракта, Ливанда, Йеменде, Ирландияда және бірқатар басқа мемлекеттерде 7 жастан бастап қылмыстық жауапкершілікке тартуға мүмкіндік беретін өте төмен жас шамасы қарастырылған. Шотландияда қылмыстық жауапкершілік 8 жастан бастап, 10 жастан бастап - Англия мен Уэльсте, Сол-түстік Ирландияда және Австралияның көптеген штаттарында белгіленген. Кейбір штаттарда қылмыстық жауапкершіліктің ең төменгі жасы 13 жастан бастап белгіленеді – АҚШ бірқатар штаттарда, Франция, Өзбекстан және т.б.; 14 жастан бастап – Болгарияда, Солтүстік Кореяда, Норвегияда, Румынияда, Германияда, Жапонияда, ТМД елдерінің көпшілігінде және т.с.с. Данияда, Финляндияда, Швецияда және басқа штаттарда қылмыстық жауапкершілік 15 жастан басталады. Алайда, мемлекеттердің басым көпшілігінің заңнама-сында қылмыс жасаған адамға қылмыстық жауапкершілік 16 жастан бастап қарастырылған [6.,237 б].

Кәмелеттік жасқа толмағандардың қылмыстық жауаптылығы 16 жастан басталады. Адам өлімі бойынша 14жастан бастау алады.Кәмелетке толмағандардың ісімен Ювеналды соттар жұмыс жасайды.Ювеналды сот – кәмелетке толмағандар құқықтарын қорғау кепілі.Демократиялық,зайырлы,құқықтық және әлеуметтік мемлекет негізін қалаушы бағыттарының бірі,бала құқығын қорғау мәселесі болып табылады [3].

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27 бабына сай неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады [1].

Бала құқығын қамтамасыз ету қазіргі заманның ауқымды проблемасына жатады, оның шешіміне барлық дүниежүзілік қауымдастық мүдделі.

Біздің Республикада балалар құқығына үлкен назар аударылатынын атап өту керек. Мәселен, бала құқығын қамтамасыз ету мәселелеріне 2008 жылғы 8 тамыздағы «Баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы арналған, 1998 жылғы 17 желтоқсандағы «Неке және отбасы туралы», сондай-ақ басқа нормативтік құқықтық актілер бар.Сонымен қатар, қазіргі уақытта Қазақстанда жас ұрпақты жағымсыз факторлар әсерінен қорғауды қамтамасыз ету үшін және жас ұрпақтың дамуы үшін барлық алғышарттарды құруда ювеналды әділет органдарын құрудың өткір қажеттілігі туындады.

Балалардың құқықтарын және заңды мүдделерін қорғауға қатысты мәселелерге 2009-2011 жылдары Қазақстан Республикасында Ювеналды әділет жүйесін дамыту қағидасын және 2010-2011

жылдары Қазақстан Республикасында құқықтық саясат қағидаларын жүргізу жұмыстары арналған. Кәмелетке толмағандарға қатысты шараларын қолдану барысында оның барлық кезеңдерінде құқық әділдігінің тиімділігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік беретін, Қазақстанда ювеналды әділет элементтерін кезең-кезеңмен енгізу және дамыту аталған қағидаларда қарастырылды. Бұл әділет, ішкі істер органдарында, білім беру және ғылым жүйесінде, соттарда, прокуратура мен адвокатурада кәмелетке толмағандармен жұмыс жасау жөніндегі мамандандырылған бөлімшелердің қызметін жақсартуды қамтиды [1].

2017-2018 жылдардағы бақылау сот коллегиясы судьясының деректеріне сүйенсек Қазақстанда балалар құқығын қамтамасыз етудің маңызды қадамы ҚР Президентінің Алматы және Астана қалаларында кәмелетке толмағандар бойынша мамандандырылған ауданаралық соттарды құру тәжірибесін енгізу туралы жарлығы болды. Екі қаладағы бұл тәжірибе өзге өңірлерде де осы сынды сот құруды көрсетті. «Бүгінгі таңда Қазақстанда 19 сот жұмыс істейді. Ол Алматы облысында, Қарағанды және Шығыс Қазақстан облысында 2 соттан болса, өзге өңірлердің орталықтарында 1 данадан бар», - деді ол. Оның айтуынша, ювеналды соттың жалпы саны 57 судьяны құрайды. Олардың 40 пайызында 10 жылдық еңбек өтілі болса, 14,8 пайызы екінші жоғары білімді. «2012 жылы қайта құрылған ювеналды соттардың құрамында бұрын-соңды судья болып қызмет еткен адамдар немесе екінші жоғары білім алған мамандар таңдалды», - деді ол. Айта кететін жағдай, ювеналды соттар 2012 жылы ҚР Президентінің жарлығы бойынша құрылды [2].

Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексында жасөспірімдердің қылмыстық жауаптылығына жеке тарау арналған, оларға жаза тағайындаудың ерекшеліктері бар, кәмелетке толмағандарға жаза тағайындауда заң талаптарын қатаң сақтап, олардың құқықтарының өрескел бұзылмауын қамтамасыз ету керек. Өз құзіреті шегінде қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істерді қарастыратын, сондай-ақ тараптардың бірі кәмелетке толмағандар болып табылатын сот ювеналды (балаларға қатысты) деп аталады. Ювеналды соттар жазалауға ғана емес, жас заң бұзушыларды жолға салуға, жасөспірімнің қылмыс жасау себептеріне тереңірек үнілуге бағытталған. Бүгінгі таңда облысымызда 1 050 000 кәмелетке толмаған балалар тіркелген, яғни жалпы халық санының 40%-ын құрайды. Кәмелетке толмағандардың қатысуымен жасалатын қылмыстардың басым көпшілігі ұрлау, тонау, қарақшылық сияқты қылмыстар болып табылады. Бұл санаттағылар көбіне ұялы телефондар, ойын компьютерлері, ақша, киім-кешектерді жымқырып, істі болып жатады. Бүгінге дейінгі тіркелген қылмыстардың 70%-ы ұялы телефон ұрлауға қатысты. Жасөспірімдер мұндай қылмысты көбіне топтасып жәбірленушіге күш көрсету арқылы жасайды. Сондықтан олардың қылмысы ауыр қылмыс ретінде дәрежеленеді. Осыған орай, жасөспірімдердің адамға жаза тағайындау кезінде қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі, кәмелетке толмаған айыпкердің жеке басы, сонымен бірге оның қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқы, жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, сондай-ақ тағайындалған жазаны сотталған адамның түзелуіне және өмірі мен тәрбиесінің жағдайлары, психикалық даму деңгейі, жеке басының өзге де ерекшеліктері, сондай-ақ оған жасыүлкен адамдардың ықпалы ескерілуі керек [3].

Жасөспірімдердің істері жөніндегі бөлімшелердің учаскелік инспекторлары кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстардың, құқық бұзушылықтардың және қадағалаусыз қалудың алдын алу, жолын кесу мақсатында, құқық бұзушы жасөспірімдерді, балалардың құқық бұзуына жағдай туғызушы ата – аналарын, басқа да ересек адамдарды, егер де олардың құқыққа қарсы немесе қоғамға қарсы мінез-құлқы белгіленген тәртіппен соттың, қамқорлыққа алу органдарының, оқу тәрбие, емдеу мекемелерінің, кәмелетке толмағандарды уақытша оқшаулау, бейімдеу, ақтау орталығы, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері әкімшіліктерінің және ішкі істер органдарының басқа да бөлімшелерінің үкімінде, анықтауында, шешімінде, мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдардың, қоғамдық ұйымдардың хабарламаларында, азаматтардың шағымдары мен арыздарын тексеру материалдарында анықталса, онда оларды 10 күндік мерзім ішінде есепке алады [5, 352 б]. Бақылау істерін (N 6,7 қосымшалар) және бақылау – тіркеу карточкаларын (N 7а қосымша) ашуды қамтитын профилактикалық есепке қалалық, аудандық, желілік ішкі істер органдары қызмет көрсететін аумақта тұратын адамдар алынады. Жасөспірімдердің тұрғылықты жері бойынша да, көлік объектілерінде де құқық бұзушылықтар жасаған жағдайларда, олар тұрғылықты жері бойынша қалалық, аудандық ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелерінің есебіне алынады. Көліктегі ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істер жөніндегі бөлімшелері қалалық, аудандық ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелерінің лауазымды адамдарына осы адамдар тарапынан жасалатын қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі жұмыстарына көмек көрсетеді. Қалалық, аудандық, желілік ішкі

істер органдарының бастығы немесе оның қызмет жөніндегі орынбасары кәмелетке толмағандардың, балалар мен жасөспірімдер тарапынан құқық бұзушылықтар жасауға жағдай туғызушы ата-аналарының, жасөспірімнің жеке тұлға болып қалыптасуына теріс әсер ететін басқа ересек адамдардың құқыққа қарсы мінез -құлықтарын растайтын материалдары болған жағдайда есепке алу туралы жазбаша түрде рұқсат береді. Статистикалық есеп беруде бұл кәмелетке толмағандар мен олардың ата-аналары олармен профилактикалық жұмыстар ұйымдастыруға толық көлемде жауап беретін көліктегі ішкі істер органдарының тек кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің есебінде тұратындар ретінде көрсетіледі. Тұрғылықты жері бойынша қалалық, аудандық ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелерінің осы санаттағы жасөспірімдер тарапынан жасалған қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алуда, жолын кесуде, ашуда бұл құқық бұзушылар есебінде тұрған көліктегі ішкі істер органдары кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің лауазымды адамдарына көмек көрсетеді [2].

Осы аталған мәселерді шешу немесе алдын алу шараларына келетін болсақ- ең бірінші бұл мәселені отбасылық деңгейде шешіп алуымыз қажет. Ол үшін менің ойымша мектептегі мұғалімдердің ата-анамен тығыз байланыста болуы керек. Мектеп немесе балабақшаларда ата-аналарға арналған тәрбие курстарын ұйымдастыру керек. Қазіргі дамыған заманда ата-ананың баламен жұмыс жасауы қиын болған жағдайда- олар үшін отбасылық кеңес беру орталықтарын көбейту қажет. Және балаға отбасындағы зорлық-зомбылық орын алған жағдайларда ең бірінші орында сол жағдайдың алдын алу қажет. Себебі кішкентай балалар үшін бұл жағдай ауыр психологиялық бұзылыстарға алып келуі мүмкін. Екінші орында ол- білім беру мекемелерінің деңгейінде мектеп немесе балабақша т.б. оқу орындарында жұмыс атқаратын психологтардың балалармен тығыз жұмыс жасауы керек. Көп жағдайларда мектеп психологтары балалармен жұмыс жасау кезінде бұрынғы заманғы тәсілдерді пайдаланады. Менің ойымша ол бағытты өзгертетін уақыт келіп жетті. Себебі ол бұрынғы замандағы балалар қазір жоқ, қазір жастар басқаша деңгейде ойланады. Қазіргі дамыған заманның балаларымен үлкен кісімен сөйлескен секілді емес, өз тілдерінде өз деңгейлерінде сөйлесіп жұмыс жасаған дұрыс деп ойлаймын. Және педагогтар мен психологтар қиын оқушылармен жеке жұмыстар жүргізулері керек. Мектеп мекемелеріне құқықтық сауаттылық сабақтарын енгізу қажет. Көп жасөспірімдер мен кәмелеттік жасқа толмаған балалар өз құқықтары мен міндеттерін білмеу салдарынан көптеген құқық бұзушылықтар жасауда. Оқушыларға ең бірінші орында заңды білмей құқық бұзушық жасау оны құқықтық жауапкершіліктен босатпайтынын түсіндіру қажет. Үшінші орында- мемлекеттік және қоғамдық деңгейде шешу қажет бұл мәселелерді. Мысалы жастарға арналған спорт, өнер, және кәсіптік үйірмелерді қолжетімді етіп жасау керек. Бос уақыттың тиімді жұмыстарға жоспарламаған бала ертеңгі күнде жаман жолдарға түсіп кетпеуіне кім кепіл. Сол себепті жоғарыда айтылған үйірмелердің бағасын қолжетімді етіп жасау қажет. Менің ойымша ол үйірмелерге көп балалы және әлеуметтік жағдайлары төмен отбасылардың балаларын тегін қатысуға мүмкіндік беру қажет немесе белгілі бір жеңілдіктер қарастырған жөн. Және мектепте жасөспірімдер полициясымен тығыз жұмыс жүргізу керек. Мектеп оқушылары жасөспірімдер полициясынан қорқып қашу керек емес, керісінше қорыққан кезде келіп сол кісілердің көмегіне еркін жүгіне алатындай жағдай жасау керек деп ойлаймын. Және оқу орындарында балалар мен жасөспірімдерге арналған медиа-контентті сүзгіден өткізіп сол жайында жиналыстар мен түсіндірме жұмыстары көптеп жүргізу қажет. Себебі әлеуметтік желіне қазіргі таңда түрлі ақпараттар мен оған қоса түрлі ойын түрлері т.б. жалған ақпараттар тізімі қаптап кетті емес пе. Балаларға ненің дұрыс ненің бұрыс екенін түсіндіріп атып отыру қажет деп ойлаймын.

Қорытындылай келсек жасөспірімдер қылмысы – кез келген елдің әлеуметтік тұрақтылығы мен болашағына тікелей әсер ететін маңызды мәселе. Себебі құқық бұзушылыққа барған әрбір жасөспірім – ертеңгі күні ересек азаматқа айналады. Егер бұл кезеңде оның бойындағы теріс мінез-құлық дер кезінде түзетілмесе, ол қоғамға қауіпті тұлғаға айналуы мүмкін. Сондықтан да жасөспірімдер арасындағы қылмыстардың алдын алу – тек құқық қорғау органдарының ғана емес, бүкіл қоғамның, соның ішінде отбасының, мектептің, жергілікті билік пен қоғамдық ұйымдардың ортақ міндеті. Бұл мақалада жасөспірімдерді қылмысқа итермелейтін негізгі себептер – отбасындағы тәрбие кемшіліктері, әлеуметтік теңсіздік, құрдастар қысымы, білім беру жүйесіндегі олқылықтар және бос уақыттың дұрыс ұйымдастырылмауы екені анық көрсетілді. Сонымен қатар, жасөспірімдердің құқықтық жауапкершілік шегі, оларға қолданылатын жаза түрлері мен олардың ерекшеліктері жан-жақты талданды.

Қылмыстық әрекет жасаған жасөспірімді қоғамнан шеттету емес, қайта оны оңалтып, дұрыс бағыт-бағдар беру – қазіргі заман талабына сай тәрбиелеудің басты мақсаты болуы тиіс. Сондықтан да

жазалаудан бұрын тәрбиелеу, түсіндіру, бағыт беру және қолдау көрсету арқылы ғана жасөспірімдердің теріс жолға түсуінің алдын алуға болады. Бүгінгі таңда жасөспірімдермен жұмыс істеуде жүйелі тәсіл қажет. Бұл – құқықтық білім беруді күшейту, отбасылық құндылықтарды жаңғырту, мектеп пен мұғалімнің тәрбиелік рөлін арттыру, бос уақытты тиімді ұйымдастыру және әлеуметтік қолдау тетіктерін жетілдіру. Жасөспірімге дер кезінде қолдау көрсетіліп, оның бойындағы қабілеттер дұрыс бағытқа бағытталса, ол тек қоғамға зиян келтірмейтін тұлға ғана емес, қайта ел болашағына үлес қосатын азамат болып қалыптасады.

Қорыта келе, жасөспірімдер жасаған қылмыстардың алдын алу үшін барлық мүдделі тараптардың – ата-аналар, мұғалімдер, психологтар, құқық қорғау органдары, мемлекет пен қоғамның бірлескен және үйлесімді жұмысы қажет. Бұл – еліміздің болашағы үшін ең маңызды инвестициялардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Конституциясы. / [Электрондық ресурс] — қол жеткізу режимі. — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/> 1995 жыл, 30 тамыз.
2. Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы / [Электрондық ресурс] — қол жеткізу режимі. — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132>
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. / [Электрондық ресурс] — қол жеткізу режимі. — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
4. Е.О.Алауханов, Е.Т.Әбілезов, Т.Ә.Бабанов, Р.Е.Қайдаров // Қылмыстық құқық (жалпы және ерекше бөлімдер (альбом-кесте)). Алматы: «NURPRESS», 2011.-230 б.
5. А.Н.Ағыбаев // Қылмыстық құқық жалпы бөлім. Алматы: «Жеті Жарғы», 2001.-352 б.
6. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть Т.1. <https://atyrau-edu.kz/fund/show/003662a0-5cce-48ac-8593-1faf8b5a8386>

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Бирманова Ақсұңқар Исламбековқызы
Шулкинбаева Зауре Дүйсембековна**

**Карагандинский университет им. академик Е.А. Бөкетов, Караганда, Республика Казахстан
ПРЕСТУПЛЕНИЯ, СОВЕРШАЕМЫЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ ОБВИНЯЕМЫМИ:
ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И МЕРЫ ПРОФИЛАКТИКИ.**

В данной научной статье всесторонне рассматриваются причины преступлений, совершаемых подростками, вопросы юридической ответственности, основные проблемы, толкающие детей к преступности, и меры профилактики. Автор анализирует причины, толкающие их к преступным деяниям, социальные, семейные, психологические, экономические факторы, показывает их влияние на общество. В статье рассматривается специфика закона о юридической ответственности подростков и виды наказания. Кроме того, даются конкретные рекомендации по предупреждению преступности - укрепление семейного воспитания, совершенствование системы образования, эффективная организация досуга молодежи, повышение правовой грамотности. Кроме того, излагаются основы наиболее распространенных проблем в современных детско-родительских отношениях. Излагаются ошибки, допускаемые окружением ребенка и родителями, и их последствия. Данное исследование имеет практическое значение, поскольку рассматривает эффективные пути максимальной реинтеграции подростков в общество. Кроме того, приводится общая статистика преступлений, совершаемых несовершеннолетними и подростками среди современной молодежи.

Ключевые слова: уголовная ответственность, уголовная политика, правонарушение, подростки, родители, наказание

**Birmanova Aksunkar Islambekovkyzy
Shulkinbaeva Zauere Duiysymbekovna**

**Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan
CRIMES COMMITTED BY MINOR ACCUSED: LIABILITY AND PREVENTIVE MEASURES**

This scientific article comprehensively examines the causes of crimes committed by teenagers, issues of legal liability, the main problems that push children to crime, and preventive measures. The author analyzes the reasons that push them to criminal acts, social, family, psychological, economic factors, shows their impact on society. The article examines the specifics of the law on legal liability of teenagers and types of punishment.

In addition, specific recommendations are given for the prevention of crime - strengthening family education, improving the education system, effectively organizing youth leisure, increasing legal literacy. In addition, the basics of the most common problems in modern parent-child relationships are outlined. Mistakes made by the child's environment and parents and their consequences are outlined. This study is of practical importance, since it examines effective ways of maximum reintegration of teenagers into society. In addition, general statistics of crimes committed by minors and teenagers among modern youth are provided.

Key words: Criminal liability, criminal responsibility, teenagers, parents, punishment

References

1. Constitution of the Republic of Kazakhstan. / [Electronic resource] — access mode. — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/August 30, 1995>.
2. On the judicial system and the status of judges of the Republic of Kazakhstan / [Electronic resource] — access mode. — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132_
3. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. / [Electronic resource] — access mode. — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
4. E.O.Alaukhanov. E.T.Abilezov. T.A.Bapanov. R.E.Kaidarov // Criminal law (general and special sections (album-table)). Almaty: "NURPRESS", 2011.-230 p.
5. A.N.Agybayev // Criminal law, general section. Almaty: "Zhety Zhargy", 2001.-352 p.
6. Commentary on the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. General part T.1. <https://atyrau-edu.kz/fund/show/003662a0-5cce-48ac-8593-1faf8b5a8386>

UDC 351.88

ISTIC 10.07

Vorotin Valerii Evgenievich

**Doctor of Science in Public Administration Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine,
State Ecological Academy of Ukraine, Kiev city, Ukraine**

Prodanyk Vasyli Mikhailovich

**Educational and Scientific Institute of International Relations and Social Sciences, «Higher
Educational Institution» Interregional Academy of Personnel Management, Kiev, Ukraine**

DECENTRALIZATION AS A PUBLIC ADMINISTRATION REFORM: THEORETICAL AND REGULATORY ISSUES

In the context of public administration transformation, the implementation of decentralization mechanisms becomes particularly relevant. This reform aims to redistribute administrative powers from central authorities to local self-government bodies to enhance institutional resilience, management efficiency, and the quality of public service delivery to citizens. Decentralization is viewed not only as a structural transformation but also as a vital element in forming an effective model of public administration in a democratic society.

This article explores the theoretical foundations and main directions of the decentralization process of public administration (mechanisms and instruments) for local and regional development in the current context of further reforms and modernization of the state governance system. It also defines the leading experience of countries with developed market economies in territorial development.

The article substantiates theoretical approaches to addressing the decentralization problem and the functioning of key organizational and economic mechanisms of local and regional development in the context of legislative support and the conditions of further reform of public (state and local) administration in Ukraine.

It is proven that problems in the sphere of "resource dependency" of local authorities arise due to the growing number of issues related to the effective functioning of organizational mechanisms of development, as local governments lack comprehensive legislative foundations for resource support in executing the powers delegated to them during the decentralization reform process.

Keywords: public administration, regional governance, reform, local development, decentralization reform, resource provision.